

9 Różniczki i ich własności

Zapis bezargumentowy różniczki. Odwzorowania liniowe: $\mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$ przypisujące punktowi jego współrzędne na osiach OX , odp. OY oznaczamy symbolami dx , dy . Tak więc odwzorowanie L takie, że $L(h, k) = ah + bk$ możemy zapisać bezargumentowo: $L = a dx + b dy$. Różniczkę zupełną zapisujemy najczęściej w postaci

$$df = \frac{\partial f}{\partial x} dx + \frac{\partial f}{\partial y} dy, \quad (1)$$

lub dokładniej,

$$d_{(x_0, y_0)} f = \frac{\partial}{\partial x} f(x_0, y_0) dx + \frac{\partial}{\partial y} f(x_0, y_0) dy.$$

Analogicznie jest w $\mathbb{R}^3$ („dochodzi dz ”). W $\mathbb{R}^n$ mamy dx_j dla $j = 1, \dots, n$.

Dla odwzorowań $F = (f_1, \dots, f_k)$ jak wyżej, odwzorowanie L ma współrzędne $(L_1, \dots, L_k)$ i norma z wektora różnicy $\Delta F - L(\mathbf{h})$ jest większa lub równa modułowi z jego dowolnej (i -tej) współrzędnej, czyli liczbie $|\Delta f_i - L_i(\mathbf{h})|$. Z kolei, ta norma (euklidesowa) jest oszacowana przez sumę modułów i -tych współrzędnych względem $i = 1, \dots, k$. Stąd wynika

Wniosek 1. *Różniczkowalność odwzorowania $F = (f_1, \dots, f_k)$ o wartościach wektorowych jest równoważna różniczkowalności każdej z jego współrzędnych f_i ($i \leq k$) z osobna.*

9.1 Gradient, macierz Jacobiego

Zacznijmy od prostszej sytuacji funkcji trzech zmiennych $f : D \subset \mathbb{R}^3 \rightarrow \mathbb{R}$.

Gradient funkcji $f(x, y, z)$ w punkcie $P_0 = (x_0, y_0, z_0)$ oznaczamy symbolem $\nabla f(P_0)$ lub $\text{grad} f(P_0)$ definiujemy jako wektor pochodnych cząstkowych, czyli wektor $(f'_x(P_0), f'_y(P_0), f'_z(P_0))$. Analogicznie jest dla funkcji wielu zmiennych (czyli zmiennych wektorowej $\mathbf{x} = (x_1, \dots, x_d)$).

Odwzorowanie F o wartościach w $\mathbb{R}^k$ traktujemy jako zestawienie k funkcji $f_1, \dots, f_k$ o wartościach skalarnych, czyli $F(\mathbf{x}) = (f_1(\mathbf{x}), f_2(\mathbf{x}), \dots, f_k(\mathbf{x}))$.

Macierzą Jacobiego odwzorowania F (w punkcie $\mathbf{x}_0$) nazywamy macierz, której wierszami są kolejno (licząc od góry) gradienty funkcji $f_1, \dots, f_k$, czyli macierz o wyrazach $\frac{\partial f_i}{\partial x_j}$. Wyznacznik tej macierzy (określony w przypadku $k = n$) nazywamy jacobianem i oznaczamy $\text{Jac} f(\mathbf{x}_0)$, lub $\text{Jac}_{\mathbf{x}_0} f$.

Podkreślmy, że macierz Jacobiego jest macierzą zależną od punktu $\mathbf{x}_0$, czyli tzw. macierzą funkcyjną. Podobnie, jacobian jest traktowany jako funkcja, przyjmująca w punkcie $\mathbf{x}$ wartość $\text{Jac} f(\mathbf{x})$. Na przykład, dla $F(r, \phi) = (r \cos \phi, r \sin \phi)$, $F : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}^2$, macierzą Jacobiego jest

$$\begin{pmatrix} \cos \phi & -r \sin \phi \\ \sin \phi & r \cos \phi \end{pmatrix}$$

i jak łatwo przeliczyć (korzystając z jedynki trygonometrycznej), jacobian tego odwzorowania w punkcie (r_0, ϕ_0) wynosi r_0 .

Jako zastosowanie Wniosku 1. oraz definicji różniczki -dla wektorów przyrostu postaci te_j gdzie $t \in \mathbb{R}$, $t \rightarrow 0$ otrzymujemy następujący opis różniczki:

Twierdzenie 1. *Różniczka zupełna jest odwzorowaniem liniowym, którego macierzą w bazach kanonicznych $\mathbb{R}^d$ oraz $\mathbb{R}^k$ jest macierz Jacobiego.*

Jak już wiemy, samo istnienie wszystkich pochodnych cząstkowych nie gwarantuje nawet ciągłości, a tym bardziej różniczkowalności funkcji. Załóżmy w dalszym ciągu, że funkcja f jest określona w otoczeniu D punktu $\mathbf{x}$. Bardzo ułatwi nam badanie różniczkowalności następujący warunek wystarczający:

Twierdzenie. *Jeśli pochodne cząstkowe $\frac{\partial f_i}{\partial x_j}$ istnieją ($\forall i \leq k, \forall j \leq d$) w pewnym otoczeniu punktu i są ciągle w tym punkcie, to odwzorowanie $F = (f_1, \dots, f_k)$ jest w tym punkcie różniczkowalne.*

Uzasadnienie w przypadku funkcji 2 zmiennych: Dla f zależnej od dwu zmiennych $(x, y) \in \mathbb{R}^2$, o wartościach w $\mathbb{R}$, przyrost argumentu (czyli zmiennej niezależnej) niech będzie wektorem $(h, k) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(0, 0)\}$. Odpowiadający mu przyrost wartości f , zwany przyrostem całkowitym i oznaczany tu przez Δf , czyli

$$\Delta f := f(x + h, y + k) - f(x, y).$$

Mamy rozkład

$$\Delta f = f(x + h, y + k) - f(x, y + k) + f(x, y + k) - f(x, y) = \Delta_x f + \Delta_y f$$

na sumę przyrostów w kierunkach osi OX, OY. Dla tych przyrostów, jak wiemy z poprzedniego wykładu, można stosować tw. Lagrange'a, znajdując punkty pośrednie $x_\alpha = x + \alpha h$, $y_\beta = y + \beta k$ dla pewnych $\alpha, \beta \in (0, 1)$ takie, że

$$\Delta_x f = h f'_x(x_\alpha, y + k), \quad \Delta_y f = k f'_y(x, y_\beta).$$

Różniczka $d(x, y)f$, o ile istnieje, na wektorze (h, k) musi przyjmować wartości $h f'_x(x, y) + k f'_y(x, y)$, więc warunek różniczkowalności oznacza, że wartość $\Delta f - d(x, y)f(h, k)$ po podzieleniu przez $\|(h, k)\| = \sqrt{h^2 + k^2}$ ma nadal dążyć do zera gdy $\|(h, k)\| \rightarrow 0$. Ten iloraz faktycznie zmierza do zera, ponieważ jest on równy, jak łatwo sprawdzić, sumie

$$\frac{h}{\|(h, k)\|} [f'_x(x_\alpha, y + k) - f'_x(x, y)] + \frac{k}{\|(h, k)\|} [f'_y(x, y_\beta) - f'_y(x, y)].$$

Ułamki $\frac{h}{\|(h, k)\|}$ oraz $\frac{k}{\|(h, k)\|}$ mają moduły ≤ 1 , zaś różnice pochodnych cząstkowych w nawiasach kwadratowych zmierzają do zera, dzięki ciągłości tych pochodnych. Faktycznie, odległości między punktami $(x_\alpha, y + k)$ oraz (x, y) i między (x, y_β) oraz (x, y) nie przekraczają $\|(h, k)\|$, więc zmierzają do zera. (Przypadek większej ilości zmiennych nie stwarza żadnych dodatkowych trudności, może poza notacją przy rozbięciu przyrostu całkowitego na sumę przyrostów w kierunku poszczególnych osi.) $\square$

Powyższe twierdzenie daje tylko warunek wystarczający. Jest on daleki od koniecznego -bo już nawet dla funkcji 1 zmiennej różniczkowalność w punkcie (np. w $t = 0$) nie implikuje ciągłości w żadnym innym punkcie, np. gdy ψ jest funkcją Dirichleta (lub jakąkolwiek inną funkcją ograniczoną), to funkcja $t \mapsto t^2 \psi(t)$ ma pochodną równą 0 w punkcie $t = 0$, który może być jedynym punktem ciągłości f i jedynym, w którym f jest różniczkowalna.

Zaletą (zwłaszcza zapisanej bezargumentowo) różniczki w stosunku do pochodnych cząstkowych jest unikanie żmudnych (często -wielowskaźnikowych) sumowań. Następane twierdzenie jest tego wyraźnym przykładem. Chodzi o różniczkę złożenia.

Twierdzenie (Reguła łańcucha). Jeżeli odwzorowanie $f : D \subset \mathbb{R}^d \rightarrow \mathbb{R}^k$ jest różniczkowalne w punkcie wewnętrznym x zbioru D , $y = f(x)$ oraz $g : D_1 \subset \mathbb{R}^k \rightarrow \mathbb{R}^m$ określone w otoczeniu D_1 punktu y jest w tym punkcie różniczkowalne, to złożenie $g \circ f$ jest różniczkowalne w punkcie x , a jego różniczka jest złożeniem odpowiednich różniczek:

$$d_x(g \circ f) = d_{f(x)}g \circ d_x f. \quad (2)$$

Dowód. (szczegóły pominiemy) Zauważmy, że z definicji różniczkowalności (w jej drugiej wersji) istnieją odwzorowania $\alpha : (\text{otoczenie } 0 \text{ w } \mathbb{R}^d) \rightarrow \mathbb{R}^k$ oraz $\beta : (\text{otoczenie } 0 \text{ w } \mathbb{R}^k) \rightarrow \mathbb{R}^m$ -odpowiednio, zmierzające w tych punktach do zera, dla których

$$\begin{aligned} f(x + h) &= f(x) + d_x f(h) + \|h\| \alpha(h), \quad \text{gdzie } \|\alpha(h)\| \rightarrow 0 \text{ przy } h \rightarrow 0 \\ g(y + k) &= g(y) + d_y g(k) + \|k\| \beta(k), \quad \text{gdzie } \|\beta(k)\| \rightarrow 0 \text{ przy } k \rightarrow 0 \end{aligned} \quad (3)$$

Aby poskładać te wzory, definiujemy $k := f(x + h) - f(x)$ -wyrażone przez pierwszy z tych wzorów i niech $y = f(x)$. Z ciągłości w punktach, w których f jest różniczkowalna widzimy, że $k \rightarrow 0$ gdy $h \rightarrow 0$. Takie k możemy więc wstawić do drugiego wzoru(3), pamiętając, że $y + k = f(x) + f(x + h) - f(x) = f(x + h)$, a stąd wynika, że $g(y + k) = (g \circ f)(x + h)$.

Z własności odwzorowań liniowych i z równości $k = d_x f(h) + \|h\|\alpha(h)$ wnioskujemy **ograniczenie ilorazu** $\frac{\|k\|}{\|h\|}$ przez pewną stałą.

Możemy też wykorzystać liniowość $d_y g$, dzięki czemu

$$d_y g(k) = d_y g(d_x f(h) + \|h\|\alpha(h)) = ((d_y g) \circ (d_x f))(h) + \|h\|d_y g(\alpha(h)).$$

Tak więc, po podstawieniach, drugi ze wzorów (??) przyjmie postać

$$(g \circ f)(x+h) = (g \circ f)(x) + ((d_y g) \circ (d_x f))(h) + \|h\|d_y g(\alpha(h)) + \|k\|\beta(k) \quad (4)$$

Funkcja $h \mapsto \|\alpha(h)\|$ zmiernająca do zera gdy $h \rightarrow 0$ – jest w pewnym otoczeniu zera ograniczona. Zastępując w ostatnim wzorze $\|k\|$ przez $\|h\|\frac{\|k\|}{\|h\|}$, możemy więc skorzystać z ograniczoności jej lewej strony w pewnym otoczeniu zera, zapisując wzór (??) w postaci

$$(g \circ f)(x+h) = (g \circ f)(x) + ((d_y g) \circ (d_x f))(h) + \|h\|\{d_y g(\alpha(h)) + \frac{\|k\|}{\|h\|}\beta(k)\},$$

w którym wyrażenie w nawiasie $\{ \}$ zmierza do zera przy $\|h\| \rightarrow 0$. Dowodzi to naszej tezy. $\square$

Zauważmy, że wynika stąd, w szczególności, zaanonsowany przed tygodniem wzór na pochodną ϕ' z funkcji postaci $t \mapsto \phi(t) = f(x(t), y(t))$. Faktycznie, pochodna $\phi'(t)$ jest wartością $d_t \phi(1)$.

Dla funkcji f o wartościach skalarnych otrzymamy następujące twierdzenie o wartości średniej: Oznaczmy przez $[P_0 : P_1]$ odcinek w przestrzeni $\mathbb{R}^d$ o końcach w punktach P_0, P_1 . Naturalną parametryzacją dla tego odcinka jest odwzorowanie afiniczne

$$[0, 1] \ni t \rightarrow P_t := P_0 + t(P_1 - P_0).$$

Punkty postaci P_t , gdzie $0 < t < 1$ będziemy nazywali punktami wewnętrznymi tego odcinka. (Odwzorowanie to określone jest, oczywiście, nawet dla dowolnych $t \in \mathbb{R}$.) Różniczką jest tu część liniowa tego odwzorowania, czyli odwzorowanie $\mathbb{R} \ni t \rightarrow t(P_1 - P_0)$. Jego wartość w punkcie $t = 1$, to pochodna tego odwzorowania, jest nią (w każdym punkcie) wektor (stały) $P_1 - P_0$. Stosując więc regułę łańcucha do funkcji złożonej $t \mapsto f(P_t)$, dzięki Twierdzeniu Lagrange'a otrzymujemy jego wersję dla funkcji wielu miennych:

Twierdzenie (o wartości średniej). Jeżeli funkcja $f : D \subset \mathbb{R}^d \rightarrow \mathbb{R}$ jest różniczkowalna w punktach wewnętrznych odcinka $[P_0 : P_1]$ i ciągła na tym odcinku, to dla pewnego $\theta \in (0, 1)$ jej przyrost wyraża się wzorem:

$$f(P_1) - f(P_0) = d_{P_\theta} f(P_1 - P_0).$$

Gdy wektor $P_1 - P_0$ jest wektorem $h = (h_1, h_2, \dots, h_d)$, to przyrost ten możemy wyrazić przy użyciu pochodnych cząstkowych: $f(P_1) - f(P_0) = \sum_{j=1}^d \frac{\partial f}{\partial x_j}(P_\theta) h_j$.

Podobnie, jak w przypadku odwzorowań $\gamma : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}^k$, analogiczna teza przestaje być prawdziwa dla odwzorowań o wartościach wektorowych (dla $k > 1$). Mamy wówczas tylko możliwość oszacowania normy przyrostu:

Twierdzenie (o przyrostach). Jeżeli odwzorowanie $F : D \subset \mathbb{R}^d \rightarrow \mathbb{R}^k$ jest różniczkowalne w punktach wewnętrznych odcinka $[P_0 : P_1]$ i ciągle na tym odcinku, to

$$\|F(P_1) - F(P_0)\| \leq \|P_1 - P_0\| \sup_{t \in (0,1)} \|d_{P_t} F\|.$$

Tu norma z różniczki, to norma odwzorowania liniowego. Przypomnijmy, że dla $T : \mathbb{R}^d \rightarrow \mathbb{R}^k$ taka norma, $\|T\|$, to najmniejsza stała M , dla której na każdym z wektorów $v \in \mathbb{R}^d$ zachodzą nierówności: $\|T(v)\| \leq M\|v\|$. Ponadto $\|T\| = \sup\{\|T(w)\| : \|w\| = 1\}$. W przypadku macierzy symetrycznych $d \times d$ taka norma (zwana normą spektralną), to maksimum z modułów jej wartości własnych. Zbiór wartości własnych -to widmo (spectrum) macierzy.

Innym zastosowaniem reguły łańcucha jest wzór dla tzw. pochodnej kierunkowej. W niektórych źródłach przyjmuje się jej definicję "obustronną", w innych "jednostronną" -która jest bardziej "elastyczna" i z niej skorzystamy.

Definicja. Jeżeli $w \in \mathbb{R}^d$ jest wektorem niezerowym, $f : D \subset \mathbb{R}^d \rightarrow \mathbb{R}$ jest pewną funkcją oraz $P_0 \in D$ jest takim punktem, że zbiór $\{t \in \mathbb{R} : P_0 + tw \in D\}$ jest prawostronnym otoczeniem zera, to przez pochodną $\partial^w f(P_0)$ w kierunku wektora w w punkcie P_0 rozumiemy granicę

$$\partial^w f(P_0) := \lim_{h \rightarrow 0^+} \frac{f(P_0 + hw) - f(P_0)}{h}.$$

Ścisłej- można mówić o pochodnej kierunkowej jednostronnej- stronę wyznacza to zwrot wektora, bo kierunek - to cała prosta $\{P_0 + tw : t \in \mathbb{R}\}$. W przypadku $P_0 = 0$ odwzorowanie $P \mapsto \|P\|$ ma w każdym kierunku pochodną 1-stronną równą 1, ale brak tu granicy obustronnej. Jest to więc pochodna 1-stronna w punkcie $t = 0$ z funkcji złożonej $f(P_0 + tw)$ i dzięki regule łańcucha (pochodną odzyskujemy z różniczki licząc jej wartość na 1-wymiarowym wektorze 1), mamy następujący

Wniosek. Funkcja różniczkowalna w danym punkcie ma również pochodne kierunkowe w kierunku każdego wektora $w \in \mathbb{R}^d$, przy czym

$$\partial^w f(P_0) = d_{P_0} f(w).$$

W szczególności, gdy pochodne kierunkowe istnieją, ale nie zależą w sposób liniowy od wektora kierunku, to dana funkcja nie jest różniczkowalna. Następujący przykład pokazuje, że z istnienia pochodnych kierunkowych $\partial^w f$ zależnych w sposób liniowy od w jeszcze nie wynika różniczkowalność f . Niech mianowicie

$$f(x, y) = \begin{cases} \frac{x^3 y}{x^4 + y^2}, & \text{gdy } x^2 + y^2 > 0 \\ 0, & \text{w przeciwnym przypadku.} \end{cases}$$

Wówczas dla wektora $w = (s, t)$ i dla $h > 0$ mamy $hw = (hs, ht)$ oraz $\frac{1}{h}(f(0 + hw) - f(0)) = \frac{1}{h} \frac{(hs)^3 ht}{(h^2 s^4 + t^2)}$. To wyrażenie w przypadku $t = 0, s \neq 0$ jest stale równe 0, a gdy $t \neq 0$ -zmierza do zera, więc $\partial^w f(0,0) = 0$ dla każdego wektora w . Jednak różniczkowalności w zerze nie mamy. Pochodne w kierunkach osi, to pochodne cząstkowe i są one równe zero. Gdyby zachodziła różniczkowalność, mielibyśmy zmierzanie do zera przy $(x, y) \rightarrow (0, 0)$ ułamka, którego licznikiem jest $f(x, y) - f(0,0) - d_0 f(x, y) = f(x, y)$, a mianownikiem $\sqrt{x^2 + y^2}$. Ze względu na wyższe potęgi, szybciej do zera zmierza mianownik ze wzoru na $f(x, y)$ i to ten mianownik spóbujemy "ujednorodnić" -czyli wyrównać potęgi jego składników. Podstawmy $y = x^2$. Zerem powinna być więc granica z wyrażenia

$$\frac{x^3 x^2}{\sqrt{x^2 + x^4}(2x^4)} = \frac{x^5}{2|x|x^4\sqrt{1+x^2}} = \frac{\text{signum}(x)}{2\sqrt{1+x^2}}.$$

Ale dla $x > 0$ przy $x \rightarrow 0^+$ to wyrażenie zmierza do $\frac{1}{2}$, zamiast do zera.